3 ભારતીય લોકશાહી સામેના પડકારો અને પ્રતિભાવો

વિશ્વમાં વસતીની દૃષ્ટિએ સૌથી મોટી અને એકંદરે સફળ લોકશાહી તરીકેનું ગૌરવ ભારતને ફાળે જાય છે. 15 ઑગસ્ટ 1947ના રોજ સ્વતંત્રતા મેળવતાંની સાથે જ આપણે લોકશાહી શાસનવ્યવસ્થાનો સ્વીકાર કર્યો અને બંધારણના આમુખમાં જ આપણા દેશ માટે લોકશાહી પ્રજાસત્તાકની ઘોષણા કરવામાં આવી. પશ્ચિમના દેશો સાથેના લાંબા સંપર્કને પરિણામે આપણે વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્ય, પ્રતિનિધિત્વવાળી સરકાર, કાયદાનું શાસન વગેરે મૂલ્યો અપનાવ્યાં. બ્રિટન સાથેના સંસર્ગ અને બ્રિટીશ રાજકીય પ્રથાના અનુભવને કારણે આપણે પણ સંસદીય લોકશાહી અપનાવી છે. આઝાદી પછી આપણે અનેક પડકારોનો સામનો કરી રહ્યા છીએ, એમાંના કેટલાક પડકારો આપણને ઐતિહાસિક વારસામાં મળ્યા છે.

સામાજિક-આર્થિક અસમાનતા ભારતીય લોકશાહી સામેનો સૌથી મોટો પડકાર ગણાવી શકાય. જે સમાજમાં વ્યાપક પ્રમાણમાં અસમાનતાઓ હોય ત્યાં લોકશાહીનું સંવર્ધન કેવી રીતે થઈ શકે? એ જ રીતે, નિરક્ષરતા પણ લોકશાહી સામેનો મોટો પડકાર છે. જુદા-જુદા પ્રદેશો વચ્ચેની અસમતુલા પણ લોકશાહી અને રાષ્ટ્રીય એકતા માટે ખતરો ઊભો કરે છે. એમાંથી ભાષાવાદ-પ્રદેશવાદ જેવા પ્રશ્નો ઊભા થાય છે. ઉપરાંત કોમવાદ-સાંપ્રદાયિકતા, જ્ઞાતિવાદ, અલગતાવાદ, રાજકીય હિંસા, નક્સલવાદ, આતંકવાદ વગેરે લોકશાહી સામેના મોટા પડકારો છે.

આ પડકારોનો લોકશાહી માળખામાં રહીને અને લોકશાહી પ્રક્રિયાઓ દ્વારા આપણે સામનો કરી રહ્યા છીએ, એમાં ક્યારેક સફળતા તો ક્યારેક નિષ્ફળતા મળી છે. લોકશાહીને માત્ર શાસનવ્યવસ્થા તરીકે નહીં પરંતુ સામાજિક, રાજકીય અને આર્થિક ન્યાય સહિત સ્વતંત્રતા અને સમાનતાના આદર્શો સિદ્ધ થાય તેવી નેમ બંધારણના ઘડવૈયાઓએ વ્યક્ત કરી છે. આ રીતે આપણી લોકશાહી શાસનવ્યવસ્થા જાતિ, જ્ઞાતિ, સ્ત્રી-પુરુષ એવા લિંગભેદ અને જન્મના ભેદભાવ સિવાય સહુના માટે સમાન અધિકાર સુનિશ્ચિત કરે છે.

ભારતીય લોકશાહી સામેના પડકાર

ભારતમાં સામાજિક-આર્થિક અસમાનતા વિશેષરૂપે જોવા મળે છે. આપણે સહુ જાણીએ છીએ કે, ભારતીય સમાજ જ્ઞાતિ વ્યવસ્થાને આધારે રચાયેલો છે અને સામાજિક અસમાનતાના મૂળ આ જ્ઞાતિ વ્યવસ્થામાં રહેલાં છે. સામાજિક અસમાનતા ઉપરાંત આર્થિક અસમાનતા પણ આપણે ત્યાં એટલી જ વ્યાપકપણે જોવા મળે છે. ઉત્પાદનનાં સાધનો પર અમુક ચોક્કસ વર્ગનો એકાધિકાર તથા ગરીબી, બેરોજગારી જેવી સમસ્યાઓ પણ બાધારૂપ બની રહી છે. ગ્રામીણ અને શહેરી ક્ષેત્રોમાં જોવા મળતી અનેક પ્રકારની અસમાનતાની પણ આપણે નોંધ લેવી ઘટે.

સામાજિક અસમાનતા

પરંપરાગત ભારતીય સમાજ વર્ણવ્યવસ્થાને આધારે રચાયેલો છે. વર્ણવ્યવસ્થા અંગેની સ્તરરચનામાં સૌથી ટોચે કહેવાતી ઉચ્ચજ્ઞાતિઓ જ્યારે સૌથી નિમ્નસ્તરે કહેવાતી નીચલી જ્ઞાતિઓનો સમાવેશ થયેલો જોવા મળે છે. નિમ્ન ગણાતી જ્ઞાતિઓ જેવીકે; અનુસૂચિત જાતિઓ, અનુસૂચિત જનજાતિઓ તથા અન્ય પછાતસમૂહો 'પછાતવર્ગો' તરીકે ઓળખાય છે. તેમના પછાતપણા માટે મુખ્યત્વે જાતિગત પૂર્વગ્રહો, આર્થિક અસમાનતા અને શૈક્ષણિક પછાતપણું જવાબદાર ગણાવી શકાય. ભારતની જ્ઞાતિ વ્યવસ્થાનું એક મહત્ત્વનું લક્ષણ જ્ઞાતિ આધારિત વ્યવસાય છે, પરંતુ સમય જતાં અનેક કારણોસર આ ખ્યાલમાં પરિવર્તન આવતું જાય છે. તેમછતાં જ્ઞાતિ અને વ્યવસાય વચ્ચેના સંબંધને નકારી શકાય તેમ નથી.

(ક) અનુસૂચિત જાતિઓ

ભારતમાં વ્યક્તિની સામાજિક ઓળખ તેની જ્ઞાતિના આધારે નક્કી થાય છે. સામાજિક દરજ્જાની દૃષ્ટિએ જોતાં અનુસૂચિત જાતિઓના લોકો સૌથી નિમ્નસ્તરમાં આવે છે. વળી, તેમાં પણ પેટાજ્ઞાતિઓનો કોટિક્રમ નક્કી થયેલો છે. અસ્પૃશ્ય ગણાતી આ જાતિઓને આપણી પરંપરાગત વર્ણવ્યવસ્થાના માળખામાં પણ સ્થાન અપાયું નથી અને તેથી તેઓને 'અવર્ણ' કે 'પંચમવર્ણ' તરીકે ઓળખવામાં આવતા. પછાત અને અતિપછાત એવી આ અનુસૂચિત જાતિ સાથે અમાનવીય વ્યવહારોના કારણે તેમની સ્થિતિ અત્યંત દયનીય હતી. તેમની વસાહતો ગામની મુખ્ય વસતીથી દૂર રાખવામાં આવતી. આજે પણ તેમની વસાહતો ગામના છેવાડે જ જોવા મળે છે. જાહેર કૂવા, તળાવ કે અન્ય જાહેર સ્થળોનો ઉપયોગ કરવા દેવામાં આવતો નહીં. ધાર્મિક સ્થાનોના પ્રવેશ પર નિષેધ હતો. ડગલે ને પગલે તેઓની સાથે તિરસ્કૃત વ્યવહારો થતા. સાર્વજનિક જીવનમાં તેઓને ભાગ લેવા દેવામાં આવતો નહીં. અનેક પ્રકારની વંચિતતાઓ વચ્ચે તેઓએ પોતાનું જીવન પસાર કરવું પડતું હતું. સ્વતંત્રતા પછી જ

તેમને બંધારણ દ્વારા નાગરિક સમાનતા પ્રાપ્ત થઈ છે. ભારતના બંધારણમાં તેઓને અનુસૂચિત જાતિ હેઠળ સમાવીને સમાન ન્યાય મળી રહે તે અંગેની પૂરતી જોગવાઈઓ કરવામાં આવી છે. આમ, 'અનુસૂચિત જાતિ' એક બંધારણીય કેટેગરી છે.

(ખ) અનુસૂચિત જનજાતિ

અનુસૂચિત જનજાતિઓને આપણે સામાન્ય રીતે આદિજાતિ કે આદિવાસી સમૂહો કે વનવાસી સમૂહો તરીકે ઓળખીએ છીએ. તેઓ મુખ્યત્વે દૂર અંતરિયાળ, જંગલ અને પહાડી વિસ્તારોમાં વસવાટ કરે છે. સમાજના મુખ્ય પ્રવાહથી તેઓ અળગા છે. ભારતમાં બ્રિટિશ શાસન દરમિયાન તેમને રેખાંકિત કરવામાં આવ્યા અને તેમની એક ચોક્કસ ઓળખ ઊભી થઈ. આ સમૂહો ભારતના જુદા જુદા ભાગોમાં વસવાટ કરે છે. મુખ્યત્વે ઓરિસ્સા, મધ્યપ્રદેશ, આંધ્રપ્રદેશ, ઉત્તરપૂર્વીય રાજ્યો, રાજસ્થાન, ગુજરાત, મહારાષ્ટ્રના ડુંગરાળ વિસ્તારો, આંદામાન-નિકોબાર ટાપુઓ વગેરેમાં તેમની વસતીનું પ્રમાણ વધારે છે.

આ વિસ્તારોમાં ખાણો, જળાશયો, ઔદ્યોગિકીકરણ વગેરે પ્રક્રિયાને પરિણામે તેમના પરંપરાગત જીવનમાં ખલેલ પહોંચવા લાગી છે. તેમના જીવન નિર્વાહના મુખ્ય સ્રોતો એવાં જંગલો, વનપ્રદેશો, ખેતીલાયક જમીનો વગેરે ઝૂંટવાઈ રહ્યાં છે. તેમની પરંપરાગત સંસ્કૃતિ, મૂલ્યો, સમાજ વ્યવસ્થા સામે પડકાર ઊભો થયો છે. તેમની આ આગવી ઓળખ સામે અનેક પડકારો ઊભા થયા છે. તેથી ભારતના મુખ્ય પ્રવાહો સાથે તેમને જોડવા બંધારણમાં કેટલીક જોગવાઈઓ કરવામાં આવી છે.

સામાજિક અસમાનતાને દૂર કરવાના બંધારણીય ઉપાયો

ભારતના પ્રત્યેક નાગરિકને સમાનતાનો મૂળભૂત હક પ્રાપ્ત છે. અને તે અન્વયે સૌ નાગરિકો સરખા છે અને સૌને કાયદાનું સમાન રક્ષણ મેળવવાનો હક છે. બંધારણમાં એવી પણ સ્પષ્ટતા કરવામાં આવી છે કે રાજ્ય જ્ઞાતિ, જાતિ, લિંગ, જન્મસ્થળ, ધર્મ કે એવા કોઈ આધાર પર નાગરિકો વચ્ચે ભેદભાવ નહીં કરે. કૂવા, રસ્તાઓ, જાહેર જળાશયોના ઉપયોગની બાબતે કોઈ ભેદભાવ રાખવામાં નહીં આવે. અસ્પૃશ્યતાના આચરણને ગેરબંધારણીય ગણીને સજાપાત્ર ગુન્હો જાહેર કર્યો છે. જોકે, બંધારણ દ્વારા અસ્પૃશ્યતાનું નિવારણ કરવામાં આવ્યું હોવા છતાં તે દિશામાં ઘણું કરવાનું બાકી રહે છે. કારણ કે દેશના જુદા-જુદા ભાગોમાં આજે પણ તેનું પ્રચલન જોવા મળે છે. અનુસૂચિત જાતિઓના મોટાભાગના લોકો આજે પણ જીવનનિર્વાહ માટે કઠિન પરિશ્રમ કરે છે. તેમની એક મોટી સંખ્યા જમીનવિહોણા ખેતમજૂરોની છે. ઉત્પાદનના સ્રોતો જેવા કે, જળ, જમીન અને જંગલ વગેરે ઉપર તેમનું નિયંત્રણ નહિવત્ છે. આપણે જમીનની માલિકીપણા અંગેના યોગ્ય કાયદાઓ તો કર્યા છે પરંતુ તે ધાર્યું પરિણામ લાવી શક્યા નથી.

આજે પણ અનુસૂચિત જાતિના લોકો દુર્વ્યવહારનો ભોગ બનતાં જોવા મળે છે. અનુસૂચિત જાતિ વિરુદ્ધ અત્યાચાર અને હિંસાત્મક ઘટનાઓ અંગેના સમાચાર વારંવાર વર્તમાનપત્રો કે અન્ય માધ્યમોમાં આપણે જોઈએ છીએ. જોકે, સામે પક્ષે તેઓમાં પણ પોતાના અધિકારો માટે જાગૃતિ વધી છે. તેઓ પોતાના પગ ઉપર ઊભા રહેવાની ક્ષમતા કેળવવા લાગ્યા છે, પરંતુ પરંપરાગત પૂર્વગ્રહો તથા સંકુચિત માનસિકતાઓને કારણે તેમનો સામાજિક વિકાસ રૂંધાય છે. આમ, સતત સંઘર્ષમય પરિસ્થિતિમાં તેઓ જીવતાં આવ્યાં છે.

બંધારણની જોગવાઈ મુજબ સમાજના નબળા વર્ગો જેવા કે અનુસૂચિત જાતિઓ, જનજાતિઓ, સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાતવર્ગો માટે રાજ્ય દ્વારા ખાસ પ્રબંધો કરવામાં આવે તો તે સમાનતાના હકનો ભંગ ગણાતો નથી. તેથી જ અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિઓ માટે તેમની વસતીના પ્રમાણમાં લોકસભા અને રાજ્યોની વિધાનસભા તથા સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓમાં અનામત બેઠકોની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. સ્થાનિક સ્વરાજની સંસ્થાઓમાં મહિલાઓ માટે પણ અનામત બેઠકોની જોગવાઈ કરી દેવામાં આવી છે. ગુજરાતમાં મહિલા અનામત બેઠકોની સંખ્યા વર્ષ 2015 થી પચાસ ટકા (50%) સુધી કરી દેવાઈ છે. ઉપરાંત, જાહેર નોકરીઓ અને શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં પણ તેમના માટે અનામત બેઠકોની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. અનામત બેઠકોને પરિણામે આ સમુદાયમાં શિક્ષણનું પ્રમાણ સારું એવું વધ્યું છે. સરકારી નોકરીઓમાં પણ તેમની ઠીક-ઠીક સંખ્યા જોવા મળે છે.

રાજ્યનીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતોમાં પણ સમાજના આ નબળા વર્ગોના શૈક્ષણિક અને આર્થિક હિતોને ઉન્નત કરવા અને તેમનું રક્ષણ કરવા ખાસ પગલાં ભરવાની કટિબદ્ધતા દર્શાવાઈ છે. આ પછાત સમૂહોના ઉત્કર્ષ અને કલ્યાણ માટે વિભિન્ન નીતિઓ, યોજનાઓ અને કાર્યક્રમો ઘડવામાં આવ્યા છે અને તેમનો અમલ કરવામાં આવી રહ્યો છે.

આ બધાના પરિણામસ્વરૂપ અનુસૂચિત જાતિઓની સ્થિતિમાં કેટલુંક પરિવર્તન અવશ્ય થયું છે. તે પૈકી કેટલાકને સામાજિક-સાંસ્કૃતિક તથા રાજકીય રીતે આગળ આવવાની તકો મળી છે. પરંતુ આ બંધારણીય જોગવાઈઓનો પૂરતો લાભ સમાજમાં છેવાડે વસતી જ્ઞાતિઓ સુધી હજુ પહોંચ્યો નથી. અનુસૂચિત જાતિ તથા અનુસૂચિત જનજાતિનો અલ્પસંખ્યક ભાગ જ

અનામત નીતિઓ અને સામાજિક આર્થિક પરિવર્તનના ફળસ્વરૂપ સમાજમાં પોતાનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી શક્યો છે.

જ્યાં સુધી સાક્ષરતાનો પ્રશ્ન છે ત્યાં સુધી અનુસૂચિત જાતિઓ અને અનુસૂચિત જનજાતિઓ બીજા સમૂહો કરતાં ખૂબ જ પાછળ છે. અનુસૂચિત જાતિઓના વિદ્યાર્થીઓનો સ્કૂલમાં પ્રવેશ લેવાનો દર અન્ય વર્ગના વિદ્યાર્થીઓ કરતાં ઘણો ઓછો છે. વળી, સ્કૂલ છોડવાનો દર (Drop Out) નું પ્રમાણ પણ ઘણું મોટું છે. ખાસ કરીને અનુસૂચિત જાતિની કન્યાઓ પ્રવેશ લે છે, તેમાંની મોટાભાગની કન્યાઓ અધવચ્ચે જ શાળા છોડી દે છે.

આમ, આ સમૂહોની સામાજિક આર્થિક અસમાનતા એ ભારતીય લોકશાહી સામેનો મોટો પડકાર છે. આ પછાતપણું અને અસમાનતાઓ દૂર કરવાના પ્રયાસો હાથ ધરવામાં આવ્યા છે. પરંતુ પર્યાપ્ત પ્રગતિ થઈ શકે તે માટે આ દિશામાં ઘણું કરવાનું બાકી રહે છે.

આર્થિક અસમાનતા

આઝાદી સમયે ભારત વિશ્વના ગરીબ દેશો પૈકીનો એક દેશ હતો. આઝાદી પછી પણ ગરીબી અને આર્થિક અસમાનતા એ ભારતની સૌથી મોટી સામાજિક અને આર્થિક સમસ્યા રહી છે. છેલ્લા છ-સાત દાયકા દરમિયાન સરકારે ગરીબી અને આર્થિક અસમાનતા દૂર કરવા અનેક પ્રયાસો કર્યા છે. ગરીબી નિવારણ અભિયાન હાથ ધર્યું છે છતાં હજુ આજે પણ વસતીનો એક મોટો ભાગ ગરીબીની દયનીય અવસ્થામાં જ જીવે છે.

ગરીબી

સામાન્ય અર્થમાં જોઈએ તો, તંદુરસ્ત, સ્વસ્થ અને સર્જનાત્મક જીવન જીવવાની તકોનો અભાવ એટલે ગરીબી. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો કોઈપણ વ્યક્તિ કે તેના પરિવારને જીવન જીવવા માટે અત્યંત જરૂરી એવી પ્રાથમિક જરૂરિયાતો જેમકેઃ પોષણયુક્ત ખોરાક, વસ્ત્રો, હવા-ઉજાસવાળા રહેઠાણની સુવિધા, પ્રાથમિક શિક્ષણ, સ્વાસ્થ્ય વગેરેની ઊણપ એટલે ગરીબી.

ગરીબીનું આકલન સામાન્ય રીતે ગરીબીરેખાને આધારે કરવામાં આવતું હોય છે. જોકે, ગરીબીરેખા કોને કહેવાય તે અંગે વિવિધ પ્રકારના મત-મતાંતરો અને વિવિધ દૃષ્ટિકોણ પ્રવર્તે છે. ગરીબી રેખા નક્કી કરતા માપદંડો અંગે પણ અવારનવાર વાદ-વિવાદ સર્જાય છે અને તેથી ગરીબીરેખા અંગેની કોઈ સર્વસામાન્ય વ્યાખ્યા આપી શકાય નહીં. આમ છતાં, આયોજન પંચ (હવે નીતિ આયોગ) દ્વારા કે અન્ય કોઈ સમિતિ કે સંસ્થા દ્વારા વખતોવખત ગરીબીરેખા અંગેની સમજૂતી આપવામાં આવતી હોય છે પરંતુ તેની સર્વસ્વીકૃતિ અંગે હંમેશાં પ્રશ્નાર્થ રહે છે.

ભારતમાં ગરીબી તથા ગરીબી નિવારણ કાર્યક્રમ

એક અંદાજ મુજબ, દેશની લગભગ ત્રીજાભાગની વસતી ગરીબીમાં જીવી રહી છે. આ ગરીબીનું પ્રમાણ આખા દેશમાં સરખું નથી. બિહાર, ઝારખંડ, ઓરિસ્સા, મધ્યપ્રદેશ, આંધ્રપ્રદેશનો કેટલોક ભાગ, પશ્ચિમ બંગાળ અને તમિલનાડુના કેટલાક વિભાગોમાં ગરીબીનું પ્રમાણ સમગ્ર દેશની સરેરાશ કરતાં વધુ છે.

દેશની આર્થિક પરિસ્થિતિ અને વ્યાપક ગરીબીની સમસ્યાથી રાષ્ટ્રીય ચળવળના નેતાઓ ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં સભાન હતા. આઝાદી સમયે ગરીબી ઉપરાંત બેરોજગારી, ભૂખમરો, નિરક્ષરતા, સંપત્તિ અને આવકની અસમાનતા વગેરે સમસ્યાઓ પણ હતી. આરંભિક વર્ષોમાં ગરીબીની સમસ્યા અને તેના નિવારણ સંબંધે ગંભીરતાથી વિચાર કરવામાં આવ્યો ન હતો. જેમ જેમ વિકાસ થતો જશે તેમ તેમ ગરીબી ઘટતી જશે, એવી માન્યતા હતી; પરંતુ પરિસ્થિતિમાં લાંબો ફરક ન જણાયો. છેક છઠ્ઠી પંચવર્ષીય યોજનામાં ગરીબીની સમસ્યા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં આવ્યું અને ગરીબી નિવારણના વિવિધ કાર્યક્રમો હાથ ધરવામાં આવ્યા. આ કાર્યક્રમોનો હેતુ ગરીબી રેખા હેઠળ જીવતાં લોકોને ગરીબી રેખાથી ઉપર લાવવાનો તથા તેમનું જીવનધોરણ ઊંચું લાવવાનો છે.

આ સંદર્ભમાં ગ્રામીણ ગરીબો અને જમીન વિહોણા માટે અનેક યોજનાઓ ઘડવામાં આવી છે. સસ્તા દરે અનાજ, બળતણ તેમજ જીવન જરૂરિયાતની અન્ય ચીજ વસ્તુઓ ઉપલબ્ધ થાય તે માટે સરકાર પ્રયત્નશીલ છે. ગરીબો માટે વિવિધ પ્રકારની આવાસ યોજનાઓ પણ અમલમાં છે. ઉપરાંત દુષ્કાળ, અતિવૃષ્ટિ જેવી કુદરતી આફતો સમયે તેમને જરૂરી રોજગારી અને રાહત મળી રહે તે માટે વિવિધ યોજનાઓ હાથ ધરાઈ છે. વર્ષ 2006 થી અમલમાં આવેલી અને મહાત્મા ગાંધી નેશનલ રુરલ એમ્પ્લોયમેન્ટ ગેરંટી એક્ટ-(મનરેગા) તરીકે ઓળખાતી રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ રોજગાર બાંયધરી યોજના કુટુંબ દીઠ વર્ષમાં ઓછામાં ઓછા 100 દિવસ સવેતન રોજગારીની બાંયધરી આપે છે અને રોજગારીની તકો ઉપલબ્ધ ન થાય તો નિયત ધોરણે શ્રમિક બેરોજગારી ભથ્થુ ચુકવવાની જોગવાઈ છે. આ યોજનાને વ્યાપકપણે પ્રતિસાદ પ્રાપ્ત થઈ રહ્યો છે. એટલું જ નહીં પરંતુ વિશ્વસ્તરે ભારતની આ યોજનાની નોંધ લેવાઈ રહી છે.

ગરીબી નાબૂદીના વિવિધ કાર્યક્રમો અને પ્રયાસો છતાં પરિસ્થિતિમાં સંતોષકારક સુધારો થયો નથી. આ માટે વહીવટીતંત્રની શિથિલતા, ભ્રષ્ટાચાર અને ગેરવહીવટ જેવાં કારણો જવાબદાર હોવાનું માની શકાય. સાથે-સાથે કાયદાઓના અમલમાં રાજકીય સંકલ્પશક્તિનો અભાવ, સ્થાપિત હિતોનો પ્રભાવ અને ગરીબ તથા વંચિત સમૂહોમાં જાગૃતિનો અભાવ વગેરે કારણો પણ જવાબદાર ગણાવી શકાય. ટૂંકમાં, વસતીનો મોટો ભાગ હજુ પણ ગરીબીમાં જીવી રહ્યો છે. કૃષિ, ઉદ્યોગ, રસ્તાઓ, વાહનવ્યવહાર, ધંધા-નોકરીઓ, ટેક્નોલોજી, સંદેશાવ્યવહાર વગેરે ક્ષેત્રોમાં સારો એવો વિકાસ થયો છે પણ વિકાસનાં ફળ સામાજિક-આર્થિક રીતે પછાત અને વંચિત સમૂહો સુધી અપેક્ષિત રીતે પહોચ્યાં નથી. મોટાભાગના લાભો સમાજના ઉચ્ચવર્ગ અને પ્રભાવશાળી વર્ગો પૂરતા સીમિત રહ્યા છે. ગરીબીના પ્રમાણમાં થોડો ઘટાડો ચોક્કસ થયો છે. પણ અસમાનતા ઘટાડવામાં જોઈએ તેટલી સફળતા પ્રાપ્ત કરી શક્યાં નથી. આમ, ગરીબી અને અસમાનતાનો પડકાર ભારતીય લોકશાહી સામે ઊભો જ છે.

આ રીતે, આપણા સમાજમાં વિવિધ પ્રકારના તણાવો ઊભા થઈ રહ્યા છે અને તે બધા લોકશાહી સામે ગંભીર પડકારો ઊભા કરે છે. બીજી બાજુ, દેશનો મોટો ગરીબ અને વંચિત વર્ગ રાજકીય પરિવર્તન લાવવાની પ્રક્રિયામાં પ્રભાવી ભૂમિકા જરૂર ભજવી શકે તેમ છે. ચૂંટણીઓમાં મતદાન દ્વારા તેમણે સાબિત કર્યું છે કે તેઓ બહુમતીમાં છે અને જો યોગ્ય રીતે સંગઠિત થાય તો ચૂંટણીનાં પરિણામોને પ્રભાવિત કરી શકે છે. સામાજિક અને આર્થિક અસમાનતાઓ વધતી રહેશે કે તેમાં નોંધપાત્ર ઘટાડો નહીં થાય તો સામાજિક તનાવ અને હિંસા વિકરાળ સ્વરૂપ ધારણ કરશે અને તે લોકશાહી માટે મોટો ખતરો ઊભો કરી શકે.

નિરક્ષરતા

કોઈપણ સમાજ કે દેશના વિકાસમાં શિક્ષણની ભૂમિકા મહત્ત્વપૂર્ણ હોય છે. શિક્ષણ સામાજિક અને આર્થિક વિકાસ પર નિર્ણાયક પ્રભાવ પાડે છે. પ્રબુદ્ધ નાગરિક સમાજના નિર્માણમાં પણ તે સહાયક બને છે. લોકશાહીની સફળતા અને રાષ્ટ્રના વિકાસ માટે શિક્ષણ એ અનિવાર્ય એવી પૂર્વશરત છે. જે દેશોએ સાક્ષરતા અને શિક્ષણનું ઉચ્ચ સ્તર પ્રાપ્ત કર્યું છે તેમણે આર્થિક વિકાસનાં સોપાનો સરળતાથી સિદ્ધ કર્યાં છે. આ રીતે, લોકશાહીની સફળતા અને દેશના વિકાસ માટે શિક્ષણના મહત્ત્વ પર જેટલો ભાર મૂકીએ એટલો ઓછો છે.

આઝાદીના આટલાં વર્ષો બાદ આજે પણ આપણે ત્યાં નિરક્ષરતા વ્યાપક પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. જ્યારે આપણે આઝાદ થયા ત્યારે લખી વાંચી શકે એવું અક્ષરજ્ઞાન ધરાવતા લોકોની કુલ સંખ્યા લગભગ 6 કરોડ હતી, મતલબ કે 36 કરોડ લોકોમાંથી 30 કરોડ લોકો નિરક્ષર હતા. જે સાક્ષરતા જોવા મળતી હતી તે કહેવાતી ઉચ્ચજ્ઞાતિઓ અને શહેરી મધ્યમ વર્ગ પૂરતી જ સીમિત હતી. અનુસૂચિત જાતિઓ, અનુસૂચિત જનજાતિઓ, લઘુમતીઓ, અન્ય પછાત સમૂહો, મોટાભાગના ગ્રામીણ લોકો અને સ્ત્રીઓમાં નિરક્ષરતાનું પ્રમાણ સૌથી વધારે હતું. તે સમયે કરોડો લોકોને પાયાનું પ્રાથમિક શિક્ષણ આપવું તે સમયની તાતી જરૂરિયાત હતી, અને તેથી વિવિધ કાર્યક્રમોનું આયોજન કરવામાં આવ્યું. તેના પરિણામસ્વરૂપે આપણે સારો એવો સાક્ષરતા દર હાંસલ કરી શક્યા. 2011ની વસતી ગણતરી અનુસાર કુલ સાક્ષરતા દર 74.04 ટકા સુધી પહોંચ્યો છે. તેમાં પુરુષ સાક્ષરતા દર 82.14 ટકા અને સ્ત્રી સાક્ષરતા દર 65.46 ટકા જેટલો છે. નિઃશંકપણે આ એક મોટી સિદ્ધિ ગણાય, પરંતુ આપણી જરૂરિયાત અને અપેક્ષાની દૃષ્ટિએ આપણે લક્ષ્યાંક પ્રાપ્તિમાં ઊણા ઉતર્યા છીએ એવું ચોક્કસપણે કહી શકાય. કારણ કે આજે પણ ભારતમાં નિરક્ષરોની સંખ્યા ઘણી વધારે છે, જે ચિંતાપ્રેરક બાબત તો ખરી જ !

સાક્ષરતા ભણી આગેકૂચ

શિક્ષણના મહત્ત્વને પિછાણીને બંધારણના ઘડવૈયાઓએ બંધારણમાં જ તે અંગેની યોગ્ય જોગવાઈઓ કરી હતી. રાજ્યનીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતોમાં કલમ-45 હેઠળ રાજ્યને નિર્દેશ આપવામાં આવ્યો છે કે બંધારણના અમલના દસ વર્ષની અંદર 6 થી 14 વર્ષ સુધીના તમામ બાળકોને મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણનો પ્રબંધ કરવો.

શિક્ષણની સ્થિતિનો અભ્યાસ કરવા સરકાર દ્વારા રચાયેલા કોઠારી પંચે (1964-66) ભારતની શિક્ષણ સમસ્યા વિશે અધ્યયન કર્યું અને સાર્વજનિક શિક્ષણની અસફળતા પાછળના કેટલાંક કારણો જણાવ્યાં જેમકે; પર્યાપ્ત સંસાધનો અને સુવિધાઓનો અભાવ, વસતીમાં થતો સતત વધારો, કન્યા કેળવણી સામે સંકુચિત માનસિકતા, ગરીબી, માતાપિતાની નિરક્ષરતા અને તેમની ઉદાસીનતા વગેરે.

આધુનિક સમયના પડકારો ઝીલી શકાય તે માટે શિક્ષણપ્રથાને સજ્જ કરવા એક નવી શિક્ષણનીતિ ઘડી કાઢવા શિક્ષણશાસ્ત્રીઓની એક સમિતિ નીમવામાં આવી હતી. તેણે નવી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિનો એક દસ્તાવેજ તૈયાર કર્યો. '1986 ની નવી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ' ના આ દસ્તાવેજને સંસદે મંજૂરી આપી. આ નીતિ અંતર્ગત ચૌદ વર્ષ સુધીના તમામ બાળકોનું સાર્વત્રિક શિક્ષણ, શિક્ષણની ગુણવત્તામાં સુધારો, સમાજના નબળા વર્ગોને શિક્ષણ ઉપલબ્ધ થાય એ માટે ખાસ ઉપાયો, નાણાકીય સંસાધનોમાં વૃદ્ધિ વગેરે બાબતોનો સમાવેશ થાય છે. આ નીતિના અમલે માટે જુદા-જુદા કાર્યક્રમો ઘડવામાં આવ્યા છે. સમાજના નબળા

વર્ગોના બાળકો શાળામાં દાખલ થાય અને અધવચ્ચે શાળા છોડી ન જાય તે માટે ખાસ પ્રયત્નો હાથ ધરવામાં આવ્યા છે. શાળામાં જ બાળકોને પોષણયુક્ત આહાર મળી રહે તે માટે મધ્યાહ્ન ભોજન યોજના દાખલ કરવામાં આવી છે. વખતોવખત તબીબી તપાસ પણ કરવામાં આવે છે. પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણ માટે કેન્દ્ર સરકાર તરફથી રાજ્યોને ખાસ ગ્રાંટ આપવામાં આવે છે. આ કાર્યક્રમ હેઠળ કન્યા કેળવણી પર ખાસ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. પ્રાથમિક શાળાઓને વધુ સજ્જ કરવાના હેતુથી 1987-88 માં 'ઑપરેશન બ્લેક બોર્ડ' નામે ઝુંબેશ શરૂ કરવામાં આવી હતી. નવી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ 1986 ના ભાગરૂપે 1988થી રાષ્ટ્રીય સાક્ષરતા અભિયાન શરૂ કરવામાં આવ્યું. આ અભિયાનનો હેતુ સંપૂર્ણ સાક્ષરતા સિદ્ધ કરવાનો અને 15 થી 35 વયજૂથના તમામ નિરક્ષરોને અક્ષરજ્ઞાન આપવાનો રહ્યો છે. મોટા પ્રમાણમાં સાક્ષરતા અને પ્રાથમિક શિક્ષણનો ફેલાવો કરવા શાળાઓ ઉપરાંત ઘરઆંગણે અથવા સાર્વજનિક સ્થળોએ અનૌપચારિક શિક્ષણની પણ વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. આ કાર્ય માટે સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓનો સહકાર મેળવવામાં આવ્યો છે અને એમને જરૂરી નાણાકીય સહાય આપવામાં આવે છે. ખાસ કરીને નબળા વર્ગોના બાળકો માટે રાત્રિ-શાળાઓ તથા તેમના રહેઠાણની આસપાસ શિક્ષણ વ્યવસ્થા ઊભી કરવાના પ્રયાસો હાથ ધરવામાં આવ્યા છે. આ પ્રકારની અનૌપચારિક શિક્ષણ વ્યવસ્થા સાથે નિરંતર શિક્ષણનો કાર્યક્રમ પણ છે. નિરક્ષરતાની સંપૂર્ણ નાબૂદી માટે હાલ સર્વ શિક્ષા અભિયાન કાર્યરત છે.

ભારતના કેટલાંક રાજ્યોમાં સાક્ષરતાનો દર ઘણો ઊંચો છે વર્ષ 2011ની વસતી ગણતરી મુજબ, કેરળ (94%), લક્ષદ્વીપ (91.85%), મિઝોરમ(91.33%), ગોવા (88.70%), જ્યારે કેટલાંક રાજ્યોમાં તે ઘણો નીચો છે જેમકે ઝારખંડ (66.41%), અરુણાચલપ્રદેશ (65.38%), બિહાર (61.80%) ગુજરાતમાં સાક્ષરતા દર 78.30% છે. સમગ્ર દેશમાં સાક્ષરતાની સરેરાશ ટકાવારી 74.04% છે તેમાં પણ સ્ત્રીઓમાં સાક્ષરતાનું પ્રમાણ ઓછું છે. આમ, આ બધા પ્રયાસો છતાં હજુ આપણે સંપૂર્ણ સાક્ષરતાના લક્ષ્યાંકને સિદ્ધ કરી શક્યા નથી.

ભારતનો એકપણ બાળક પ્રાથમિક શિક્ષણથી વંચિત ન રહે તે માટે રાઈટ-ટુ-એજ્યુકેશન (RTE) અંગેનો કાયદો આપણે ત્યાં વર્ષ 2010 થી અમલમાં છે. શિક્ષણનું આગવું મહત્ત્વ ધ્યાને લેતાં તે મૂળભૂત હકની યાદીમાં સ્થાન પામ્યો. આ ઉપરાંત આપણી મૂળભૂત ફરજોમાં પણ જણાવવામાં આવ્યું છે કે પોતાના છ થી ચૌદ વર્ષના પાલ્યને શિક્ષણ પ્રાપ્ત થાય તે જોવાની ફરજ વાલીની રહેશે. આમ, શિક્ષણ મેળવવાના હકને મૂળભૂત હકનું સ્થાન આપીને આપણે શિક્ષણની મહત્તા પિછાણી છે. એટલું જ નહીં પરંતુ મૂળભૂત ફરજમાં પણ આ બાબતને સમાવિષ્ટ કરીને વિશેષ સભાનતા કેળવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

ટૂંકમાં, એવું કહી શકાય કે આપણે સંપૂર્ણ સાક્ષરતાની પ્રાપ્તિના લક્ષ્યાંકને સિદ્ધ કરવા તથા શિક્ષણ પ્રત્યે જાગૃતિ લાવવા સહિયારો પુરુષાર્થ કરવો પડશે અને તો જ આપણે આપણી લોકશાહીને વધુ મજબૂત બનાવી શકીશું.

પ્રાદેશિક અસમતુલા

ભારત અનેક પ્રકારની વિવિધતાઓ ધરાવતો દેશ છે. આ વિવિધતા વચ્ચે એકતા સિદ્ધ કરવાનો અને જાળવી રાખવાનો ભગીરથ પુરુષાર્થ આપણે સ્વાતંત્ર્ય પછી હાથ ધર્યો છે. આ આપણે ત્યારે જ સિદ્ધ કરી શકીએ જ્યારે જુદા-જુદા પ્રદેશો વચ્ચે અસમતુલા ઓછી કરીને દેશનો સમતોલ વિકાસ સાધી શકીએ.

દેશના જુદા-જુદા પ્રદેશો વચ્ચે વ્યક્તિદીઠ આવક, શિક્ષણની માત્રા, આરોગ્ય અને જનસુખાકારીની સવલતો, વાહનવ્યવહાર અને સંપર્કનાં સાધનો, રોજગારીની તકો, ઉદ્યોગોનું પ્રમાણ વગેરે બાબતોમાં મોટો તફાવત હોય તો તેને સામાન્ય રીતે પ્રાદેશિક અસમતુલા કહી શકાય.

પ્રાદેશિક અસમતુલા ઊભી થવા પાછળનાં પરિબળો

ભારતમાં પ્રાદેશિક અસમતુલા ઊભી થઈ તે પાછળ ઘણાં કારણો અને પરિબળો જવાબદાર છે. જેમાં સંસ્થાનવાદી વારસો, શહેરીકરણ અને ઔદ્યોગિકીકરણની માત્રા, વાહનવ્યવહારનાં સાધનોમાં અસમતોલ વિકાસ, આંતરમાળખાકીય સુવિધાઓમાં અસમાનતા વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આપણે જાણીએ છીએ તેમ પ્રાદેશિક અસમતુલાનાં મૂળ અમુક અંશે સંસ્થાનવાદી શાસનમાં પડેલાં છે. બ્રિટીશ સરકારને દેશના સર્વાંગી અને સમતોલ વિકાસમાં રસ કે રુચિ ન હતી. તેમનો મુખ્ય હેતુ તો દેશનું આર્થિક શોષણ કરવાનો જ હતો. એ હેતુને ધ્યાનમાં રાખીને દેશના કેટલાક પ્રદેશોના ચોક્કસ વિસ્તારોના વિકાસ પર તેમણે ધ્યાન આપ્યું હતું અને બીજા પ્રદેશોની ઉપેક્ષા કરી હતી. લોકોની જરૂરિયાતોને ધ્યાનમાં લઈને નહીં પણ વેપાર-ઉદ્યોગની જરૂરિયાતોને ધ્યાનમાં રાખીને વિકાસ કરવામાં તેમને રસ હતો. એ જ રીતે બ્રિટીશ સરકારને જમીન મહેસૂલ ઉઘરાવવામાં જ રસ હતો. તેથી તેણે જમીનદારી નીતિ દાખલ કરી. આ નીતિના પરિણામસ્વરૂપ જમીનની ફળદ્રુપતા અને ઉત્પાદકતા પર કોઈ ધ્યાન આપવામાં આવ્યું નહીં અને અસમતુલાઓ વધતી ગઈ.

ગઈ બે સદીમાં શરૂ થયેલી શહેરીકરણની પ્રક્રિયાએ પણ પ્રાદેશિક અસમતુલા વધારવામાં મોટો ભાગ ભજવ્યો. બ્રિટીશ શાસનની વેપાર નીતિને કારણે કેટલાંક બંદરો અને તેની આસપાસના વિસ્તારોનો વિકાસ થયો. આ બંદરો આગળ જતાં મોટા શહેરો તરીકે વિકસ્યાં. ખાસ કરીને દરિયાકાંઠાના પ્રદેશોનો વિકાસ ઝડપી બન્યો જ્યારે અંતરિયાળ પ્રદેશો વિકાસમાં પાછળ રહી ગયા. રેલવે, રસ્તાઓ, પુલો, વાહનવ્યવહાર વગેરેના અસમતોલ વિકાસે પણ પ્રાદેશિક અસમતુલા વધારવામાં ભાગ ભજવ્યો છે.

સમતોલ પ્રાદેશિક વિકાસના પ્રયાસો

સ્વાતંત્ર્ય બાદ આપણે કેન્દ્રિય આયોજન દ્વારા દેશનો સામાજિક - આર્થિક વિકાસ સિદ્ધ કરવાની વ્યૂહરચના અપનાવી. આયોજનનો એક હેતુ પ્રાદેશિક અસમતુલા ઘટાડવાનો અને દેશનો સમતોલ વિકાસ કરવાનો હતો. આ માટેની મુખ્ય બે એજન્સીઓ હતી : (1) આયોજન પંચ (2) દર પાંચ વર્ષે નીમવામાં આવતું નાણાપંચ.

આયોજન પંચનું મુખ્ય કાર્ય દેશના સામાજિક-આર્થિક વિકાસ માટે પંચવર્ષીય યોજનાઓ ઘડીને સમતોલ આર્થિક વિકાસ કરવાનું હતું. આથી પછાત રાજ્યો અને પ્રદેશોના ઝડપી વિકાસ માટે વધુ ધ્યાન આપવામાં આવે તથા વધુ સાધનો ફાળવવામાં આવે તે જરૂરી હતું. આ આયોજન પંચનું સ્થાન વર્ષ 2015 થી નીતિ આયોગે લીધું છે. હવે તે આયોજનપંચના બદલે નીતિ આયોગ તરીકે ઓળખાય છે.

નાણાપંચ કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકારો વચ્ચે નાણાકીય સાધનોની ફાળવણીના ધોરણો નક્કી કરે છે. તેનો હેતુ પણ પ્રાદેશિક અસમતુલા ઘટાડવાનો છે.

આમ છતાં, ઐતિહાસિક કારણોસર ઊભી થયેલી પ્રાદેશિક અસમતુલાઓ તેમજ આઝાદી બાદ આપણે આયોજન દ્વારા વિકાસની પ્રક્રિયા હાથ ધરી હોવા છતાં હજુ આપણે આ ધ્યેય પૂરેપૂરું સિદ્ધ કરી શક્યા નથી. કૃષિ, ઉદ્યોગો, વાહનવ્યવહારના સાધનો, મૂડીરોકાણ માટેના અનુકૂળ સંજોગો, આંતરમાળખાકીય સુવિધાઓ વગેરે બાબતોમાં રાજ્યના જુદા-જુદા વિસ્તારો વચ્ચે તથા રાજ્ય-રાજ્ય વચ્ચે સારા એવા પ્રમાણમાં તફાવતો જોવા મળે છે. આના કારણે કેટલાંક રાજ્યોમાં વિકાસ ઝડપી રહ્યો છે, તો કેટલાંક રાજ્યોમાં વિકાસની ગતિ ધીમી રહી છે.

ભાષાવાદ

ભાષા સામાજિક સંવહન અને વિચારો તેમજ ભાવનાઓના આદાનપ્રદાનનું પ્રભાવશાળી માધ્યમ છે. અમુક પ્રદેશમાં બોલાતી ભાષા તે ભાષા બોલનારાઓમાં એક પ્રકારની એકતા અને તાદાત્મ્યની લાગણી ઊભી કરે છે. ભાષા લોકોને જોડનારી એક મહત્ત્વની કડી છે તો ક્યારેક તે લોકોમાં વિખવાદ ઊભું કરવાનું પરિબળ બની શકે છે. જેમ ભાષા તેને બોલનારાઓને એક સૂત્રે બાંધનારું પ્રભાવશાળી બળ છે તેમ બીજી ભાષાઓ બોલનારાઓથી જુદું પાડનાર, અલગ પાડનાર પ્રભાવશાળી બળ પણ છે. ક્યારેક બહુભાષી રાષ્ટ્રમાં ભાષા વિભાજક પરિબળ બની જાય છે.

ચોક્કસ પ્રદેશમાં રહેતા અને એક ભાષા બોલતા લોકોમાં અમારો પ્રદેશ અને અમારી ભાષા સૌથી શ્રેષ્ઠ છે એવા ગૌરવની લાગણી અનુભવે અને બીજા પ્રદેશ અને ભાષા પ્રત્યે એક પ્રકારની નારાજગી અનુભવે, તેમાંથી જે સંકીર્ણ માનસિકતા ઊભી થાય તેને ભાષાવાદ કહી શકાય. આવો સંકીર્ણ પ્રદેશવાદ અને ભાષાવાદ રાષ્ટ્રીય હિતોને નુકસાન કરે છે તથા લોકશાહી માટે પણ ખતરારૂપ છે.

સ્વાતંત્ર્ય પછી સત્તાવાર ભાષા કઈ રાખવી એ પ્રશ્ન આપણી સમક્ષ ઊભો થયો હતો. બંધારણસભામાં એવું નક્કી કરવામાં આવ્યું કે દેવનાગરી લિપિમાં લખાતી હિન્દી ભાષા આપણી સત્તાવાર ભાષા રહેશે. સાથે-સાથે આઝાદી પછીના પ્રથમ પંદર વર્ષ સુધી અંગ્રેજી ભાષા સત્તાવાર ભાષા તરીકે ચાલુ રહેશે. પણ સત્તાવાર ભાષા તરીકે હિન્દીને વહીવટમાં સ્થાન આપવાના પ્રયાસો શરૂ થયા કે દક્ષિણમાં ખાસ કરીને તમિલનાડુમાં તેનો ઉગ્ર વિરોધ શરૂ થયો. તમિલનાડુમાં તો હિંદી વિરોધી હિંસક આંદોલનો પણ શરૂ થયાં. આના પ્રત્યાઘાત રૂપે ઉત્તર ભારતમાં, ખાસ કરીને ઉત્તરપ્રદેશમાં 'અંગ્રેજી હટાઓ'નું એટલું જ તીવ્ર આંદોલન શરૂ થયું. આમ, 1960 ના દાયકા દરમિયાન ભાષાના પ્રશ્ને ઉત્તર ભારત અને દક્ષિણ ભારત વચ્ચે એવો તો ઉગ્ર વિવાદ ઊભો થયો કે ભાષાના મુદ્દે દેશના ભાગલા તો નહીં પડેને? એવી પરિસ્થિતિનું નિર્માણ થયું. છેવટે, હિન્દીની સાથે અંગ્રેજીને પણ અનિશ્ચિત સમય સુધી સત્તાવાર જોડિયા ભાષા તરીકે સ્વીકારીને પ્રશ્નનું સમાધાન સાધવામાં આવ્યું.

ભાષાવાર પ્રાંતરચનાના મુદ્દાએ પણ ભારતમાં તીવ્ર ભાષાવાદ અને પ્રદેશવાદ ઊભો કર્યો. 1950 ના દાયકા દરમિયાન ભાષાના ધોરણે રાજ્યોની પુનર્રચનાની માંગણી ઉત્તરોત્તર બળવત્તર બની. આમ, ભાષાના પ્રશ્ને આપણા દેશમાં તીવ્ર વિવાદો અને હિંસક આંદોલનો સર્જાયાં છે. આ ગાળા દરમિયાન ભાષાવાદે વરવું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. એને કારણે જુદી-જુદી ભાષાઓ બોલનારાઓ વચ્ચે કટુતા અને અસહિષ્ણુતાનું વાતાવરણ ઊભું થયું. આજે જોકે ભાષા વિશે અગાઉ જેટલી અસહિષ્ણુતા પ્રવર્તતી નથી.

વર્તમાન સમયમાં ભાષાનો પ્રશ્ન એટલો બધો ગંભીર કે રાષ્ટ્રીય એકતા સામે પડકારજનક જણાતો નથી. હિન્દી ફિલ્મો તથા ટેલિવિઝનની હિન્દી ચેનલોના પ્રભાવ અને દેશના અન્ય પ્રદેશોમાં નોકરી ધંધા અર્થે સ્થળાંતર કરી શકાય તે માટે હિન્દી બોલતા તથા વાંચવા-લખવાનું વલણ વિકસતું જાય છે. વૈશ્વિકીકરણના નવા પ્રવાહોએ અંગ્રેજી ભાષાના ઉપયોગને પ્રચલિત બનાવ્યો છે. તેથી અંગ્રેજી ભાષા શીખવાનું ચલણ વધ્યું છે અને તેનો ફેલાવો પણ દિન-પ્રતિદિન વધતો જાય છે. મધ્યમ તથા ઉચ્ચ વર્ગના લોકો તેમનાં બાળકો અંગ્રેજી માધ્યમમાં ભણે તેવો આગ્રહ રાખતા થયાં છે. આમ, હિન્દી સાથે અંગ્રેજી ભાષાને પણ એટલું જ મહત્ત્વ અને પ્રોત્સાહન મળી રહ્યાં છે.

પ્રદેશવાદ-પ્રાંતવાદ

જે ભૌગોલિક વિસ્તાર અથવા પ્રદેશમાં વ્યક્તિનો જન્મ તથા ઉછેર થયો હોય તથા પેઢી દર પેઢી એમ ઘણા લાંબા સમય સુધી જ્યાં વસવાટ કર્યો હોય તે પ્રદેશ સાથે તેનો અમુક પ્રકારનો લાગણીનો સંબંધ બંધાય છે અને એ પ્રદેશમાં રહેતા બીજા લોકો સાથે તે તાદાત્મ્ય અને એકતાની લાગણી અનુભવે છે. આવી લાગણીને આપણે સામાન્ય રીતે પ્રાદેશિકતા અથવા પ્રદેશવાદની લાગણી કહી શકીએ. આ પ્રકારની લાગણી થવી સ્વાભાવિક છે, કારણ કે એ આપણને એક પ્રકારની અસ્મિતા અથવા ઓળખ આપે છે. પરંતુ જ્યારે પોતાના પ્રદેશ માટેનો પ્રેમ તથા લાગણી બીજા પ્રદેશો અને રાષ્ટ્રની અવગણના કરે તેમજ પોતે તેનાથી અલગ અને ચઢિયાતા છે એવી માન્યતા તીવ્ર સ્વરૂપ ધારણ કરે ત્યારે આ પ્રકારની લાગણી લોકશાહી માટે જોખમી બને છે. એમાં પણ જો બીજાઓ પ્રત્યે ધિક્કાર અને અસહિષ્ણુતાની લાગણી ઉમેરાય ત્યારે પ્રદેશવાદી ભાવના નકારાત્મકતાનું સર્જન કરે છે. જે લોકશાહી અને રાષ્ટ્રીય એકતા માટે પડકારનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે.

આપણા દેશમાં પ્રાંતવાદ કે પ્રદેશવાદની લાગણી પેદા થવા અને મજબૂત થવા પાછળ ઘણાં કારણો અને પરિબળો જવાબદાર છે. આવી લાગણી માટે ઐતિહાસિક અને ભૌગોલિક કારણો ઉપરાંત પ્રાદેશિક અસમાનતાઓ પણ કારણભૂત છે. વિકાસની તકોની અસમાન વહેંચણી, પોતાના પ્રદેશ પ્રત્યે ભેદભાવ અને ઓરમાયું વલણ રાખવામાં આવે છે તે પ્રકારની લાગણી, પોતાના વિકાસના ભોગે પોતાના જ કુદરતી સાધનસ્રોતોનો બીજા પ્રદેશો માટે થતો ઉપયોગ, અન્ય પ્રદેશથી આવેલાઓને કારણે પોતાના પ્રદેશમાં પોતે જ લઘુમતીમાં મુકાઈ જશે તેવો ડર, પોતાની આગવી અસ્મિતા ઝાંખી પડી જશે એવી દહેશત, જુદા-જુદા પ્રદેશો વચ્ચે પ્રવર્તતી આર્થિક, રાજકીય અને અન્ય વિષમતાઓ જેવાં અનેક કારણો પ્રદેશવાદ અને તેમાંથી અલગતાવાદની લાગણી મજબૂત બનાવવામાં અગત્યની ભૂમિકા ભજવે છે.

પ્રદેશવાદને લીધે પ્રાદેશિક પક્ષોનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ પણ થયો છે. આ પ્રાદેશિક પક્ષો રાષ્ટ્રીયહિતની ઓછી પરંતુ પ્રાદેશિક હિતની તેમજ પ્રાદેશિક અસ્મિતાની ચિંતા વધુ કરે છે. પંજાબમાં અકાલીદળ, તમિલનાડુમાં ડી.એમ.કે (DMK) અને એ.આઈ.એ.ડી.એમ.કે. (AIADMK), આંધ્રપ્રદેશમાં તેલુગુદેશમ્, મહારાષ્ટ્રમાં શિવસેના તથા મનસે (મહારાષ્ટ્ર નવનિર્માણ સેના), જમ્મુ કાશ્મીરમાં નેશનલ કોન્ફરન્સ અને પી.ડી.પી. (PDP) વગેરે જેવા પ્રાદેશિક પક્ષો અસ્તિત્વમાં આવ્યા છે અને વિકાસ પામ્યા છે. આ પક્ષો પૈકી કેટલાક જે-તે સમયે પોતાના પ્રદેશની સ્વાયત્તતાની માંગણી કરી ચૂકયા છે.

આમ, પ્રદેશવાદે ભારતની રાષ્ટ્રીય એકતા અને અખંડિતતા સામે કેટલાક પડકાર જરૂર ઊભા કર્યા છે પરંતુ આપણે પ્રાદેશિક સમતુલા સ્થાપવાના પ્રયાસો સતત ચાલુ રાખ્યા છે.

અલગતાવાદ

દેશમાંથી છૂટા થવાની ઈચ્છા ધરાવવી એટલે અલગતાવાદ. પ્રદેશવાદ અને અલગતાવાદ એ બે વચ્ચે થોડો ભેદ રહેલો છે. કોઈ વિસ્તારના કે પ્રદેશના લોકો કેટલાંક કારણોસર ભારત રાજ્યના માળખામાં રહીને એટલે કે દેશમાં જ પોતાનું આગવું સ્વાયત્ત એકમ રાજ્ય રચાય એવી માંગણી કરતા હોય અને એ માટે શાંતિમય માર્ગે આંદોલન ચલાવતા હોય ત્યારે આપણે તેને પ્રદેશવાદ કહી શકીએ. પણ જો આવી માંગણી ઉગ્ર બને, હિંસક બને કે બળવાખોરીમાં પરિણમે તથા દેશમાંથી છૂટા થવાનું અને પોતાનું આગવું સ્વતંત્ર રાજ્ય રચવાનું આંદોલન છેડે ત્યારે તે અલગતાવાદનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. આ રીતે સ્વાયત્ત એકમ રાજ્યની માંગણી અને અલગ થઈને સ્વતંત્ર રાજ્યની માંગણી આ બંનેમાં તફાવત રહેલો છે. સ્વાયત્ત રાજ્યની રચના દેશ સાથે રહીને જ અને દેશમાં જ થાય છે, જ્યારે સ્વતંત્ર રાજ્ય એ દેશથી વિખૂટા પડીને અલગ જ રાજ્યનું અસ્તિત્વ સ્થાપે છે. એટલે કે સ્વતંત્ર રાજ્યની રચનામાં દેશ ખંડિત થાય છે. આ અલગતાવાદ દેખીતી રીતે જ રાષ્ટ્રની એકતા અને અખંડિતતા માટે ખતરો ઊભો કરે.

આપણા દેશમાં ભારતીય રાજ્યના માળખામાં રહીને અલગ, સ્વાયત્ત રાજ્યની રચના માટેના આંદોલન ઠીક-ઠીક સંખ્યામાં થયાં છે. આંધ્રપ્રદેશ, મહારાષ્ટ્ર, ગુજરાત, પંજાબ, હરિયાણા, છત્તીસગઢ, ઉત્તરાખંડ, ઝારખંડ અને તાજેતરમાં તેલંગાણા વગેરે રાજ્યોની રચના સ્વાયત્ત રાજ્યની માંગણીના ભાગરૂપે રચાયા હોવાના દાખલા છે. ભારતની ઉત્તર-પૂર્વે આવેલા આસામ રાજ્યમાં નાગા, મિઝો જેવી આદિવાસી જાતિઓએ દેશથી અલગ અને સ્વતંત્ર રાજ્યો રચવાની લડત ઘણા લાંબા સમય સુધી

ચલાવી. એટલું જ નહીં સશસ્ત્ર બળવાખોરી પ્રવૃત્તિઓ પણ ચલાવી. છેવટે ભારતીય સંઘના ભાગરૂપ અલગ પણ સ્વાયત્ત રાજ્યોની રચના કરીને તેમની માગણીઓ સંતોષવામાં આવી છે. જો કે, આજે પણ કેટલાંક જૂથો દેશથી અલગ સ્વતંત્ર રાજ્યોની રચના માટે બળવાખોર પ્રવૃત્તિઓ ચલાવી રહ્યાં છે.

આઝાદીના આરંભિક દાયકાઓ દરમિયાન દક્ષિણમાં તમિલનાડુ રાજ્યમાં ભારતીય સંઘથી અલગ પડી સ્વતંત્ર 'દ્રવિડીસ્તાન'ની રચના કરવાની માંગણી ઊઠી હતી પણ પાછળથી આ માંગણી પડતી મૂકવામાં આવી. એ જ રીતે જમ્મુ-કશ્મીરમાં શરૂઆતથી જ સ્વતંત્ર કશ્મીરની સ્થાપના કરવા માટેનું આંદોલન ચાલતું રહ્યું છે. બંધારણની કલમ 370 હેઠળ જમ્મુ-કશ્મીર રાજ્યને ભારતીય સંઘમાં ખાસ દરજ્જો આપવામાં આવ્યો છે. આમ છતાં ત્યાં સ્વતંત્ર કશ્મીરની માંગણી કરતાં જુદાં-જુદાં જૂથો છે. પ્રર્વતમાન સમયમાં તો આ જૂથોએ સશસ્ત્ર આતંકવાદી પ્રવૃત્તિઓનો આશરો લીધો છે અને એમને પાકિસ્તાનનો સક્રિય ટેકો પણ મળી રહ્યો છે. જમ્મુ-કશ્મીરનો પ્રશ્ન આપણી રાષ્ટ્રીય એકતા અને અખંડિતતા માટે ખરેખર પડકારરૂપ છે. દેશમાંથી વિખૂટા પડવાની માંગણી કોઈ દેશ સ્વીકારી શકે નહીં અને જો આવી માંગણી કરનારા હિંસા, બળજબરી, ધાકધમકી અને આતંકવાદનો આશરો લે તો રાજ્યએ તેમને કડક હાથે દાબી દેવાં પડે. જરૂર પડે તો રાજ્યએ બળપ્રયોગ પણ કરવો પડે. આમ, પ્રાંતવાદ અને અલગતાવાદી ચળવળો અને તેમાંથી ઊભી થતી હિંસા તથા બળપ્રયોગ લોકશાહી પ્રક્રિયા માટે મુશ્કેલી સર્જે છે.

રાજકીય હિંસા

રાજ્ય તરફથી કરવામાં આવતો બળપ્રયોગ અથવા રાજ્ય સામે લોકો દ્વારા આચરવામાં આવતી હિંસાને સામાન્ય રીતે રાજકીય હિંસા તરીકે ઓળખાવી શકાય. રાજ્યમાં આંતરિક અથડામણો કે જૂથ-જૂથ વચ્ચેની હિંસક અથડામણો થાય અથવા અન્ય કોઈ કારણસર કાયદો અને વ્યવસ્થાની સ્થિતિ કથળે તો તેવા સંજોગોમાં રાજ્ય પોલીસદળો, અર્ધલશ્કરી દળો અને છેવટના ઉપાય તરીકે લશ્કરનો સહારો લે છે. તો બીજી બાજુ લોકો પોતાના વિવિધ પ્રકારના અસંતોષ, અજંપા, નિરાશા-હતાશા, વિવિધ પ્રકારની માંગણી એ બધાને વાચા આપવા ક્યારેક હિંસાનો આશરો લે છે. રાજ્ય સામેની હિંસામાં જાહેર મિલકતોને નુકસાન, હુલ્લડો, શેરીલડાઈઓ, હત્યાઓ, ગેરિલાયુદ્ધો, આંતરવિગ્રહો અને છેલ્લે બળવો અથવા સશસ્ત્ર ક્રાંતિનો સમાવેશ થાય છે.

આપણા દેશમાં છેલ્લા કેટલાંક વર્ષોથી રાજ્ય તરફથી આચરવામાં આવતો બળપ્રયોગ અને રાજ્ય સામે લોકો દ્વારા આચરવામાં આવતી હિંસા એમ બંને પ્રકારની હિંસામાં ઉત્તરોત્તર વધારો થયો છે. હિંસા આખરે તો વળતી હિંસાને જ જન્મ આપે છે. હિંસા અથવા બળનો ઉપયોગ જ્યારે પોતાનું ધાર્યુ કરાવવા માટે થાય છે ત્યારે તે ક્યારેક આતંકવાદનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. આપણે સહુ જાણીએ છીએ કે છેલ્લા કેટલાક સમયથી આતંકવાદની સમસ્યાએ સમગ્ર વિશ્વને ઘેરી લીધું છે. આ વૈશ્વિક સમસ્યા મોટી ચિંતાનો વિષય બની ગયો છે. ભારતમાં જમ્મુ-કશ્મીર, ઉત્તર-પૂર્વીય રાજ્યો અને ભૂતકાળમાં પંજાબ વગેરે આતંકવાદગ્રસ્ત વિસ્તારો છે. આપણા બે ભૂતપૂર્વ વડાપ્રધાનો ઇંદિરા ગાંધી અને રાજીવ ગાંધીની હત્યા પણ આતંકવાદીઓ દ્વારા જ થઈ છે જે આપણે ભૂલવું જોઈએ નહીં. હમણાંથી નકસલવાદીઓ પણ આતંકવાદી પ્રવૃત્તિઓનો આશરો લઈને હિંસાચાર કરી રહ્યાં છે. જેમ સમાજમાં હિંસાચાર અને આતંકવાદ વધે તેમ રાજ્યને વધુ ને વધુ કડક અને આકરાં પગલાં લેવાની ફરજ પડે. સામાપક્ષે જો રાજ્ય પોતાના નાગરિકો પર દમન અને જુલમ ગુજારે તો તે લોકશાહી માટે ક્યારેય પોષક હોઈ શકે નહીં. આવા રાજ્યને આપણે ભાગ્યે જ લોકશાહી રાજ્ય ગણાવી શકીએ.

જ્ઞાતિવાદ

જ્ઞાતિવ્યવસ્થા ભારતીય સમાજની વિશિષ્ટતા છે. જ્ઞાતિ એ એવી સામાજિક વ્યવસ્થા છે કે જેમાં વ્યકિતને અર્પિત એટલે કે જન્મજાત દરજ્જો મળે છે. આ દરજ્જો જેમ વ્યકિતને હોય છે તેમ જ્ઞાતિઓને પણ હોય છે. તેથી જ્ઞાતિઓ ઉચ્ચનીચના કોટિક્રમમાં ગોઠવાયેલી હોય છે. તેમાં દરજ્જો બદલી શકાતો નથી. બ્રિટીશ શાસન બાદ જ્ઞાતિ સંસ્થામાં કેટલુંક પરિવર્તન આવ્યું છે. અંગ્રેજી શિક્ષણ વ્યવસ્થા સાથે પશ્ચિમના સ્વતંત્રતા, સમાનતા અને બંધુત્વનાં મૂલ્યો ભારતમાં દાખલ થયાં. ઔદ્યોગિકીકરણને પગલે-પગલે શહેરીકરણ શરૂ થયું. ગામડાથી શહેરોમાં આવતા લોકો એક કારખાનામાં જ્ઞાતિના ભેદભાવ વગર સાથે કામ કરતા થયા. સાથે ચા-નાસ્તો કરતા થયા. બસ અને ગાડીમાં સાથે મુસાફરી કરતા થયા. શહેરોની ગીચતાને લીધે સાથે વસવાટ કરતા થયા. આમ, શહેરી વિસ્તારમાં જ્ઞાતિના ભેદભાવમાં ભારે ઘટાડો થયો છે. આ ઉપરાંત બંધારણ દ્વારા અપાયેલા મૂળભૂત હકોને લીધે પણ જ્ઞાતિના સ્વરૂપમાં પરિવર્તન આવ્યું છે. સ્વતંત્રતા પૂર્વે નિમ્ન ગણાતી જ્ઞાતિઓ પોતાને ઉચ્ચ જ્ઞાતિ ગણાવવા પ્રયત્ન કરતી હતી પણ હવે ભારતના બંધારણમાં નિર્દિષ્ટ અનુસૂચિત જાતિ માટેની ખાસ જોગવાઈઓ જેમકે અનામત બેઠકોને પગલે જ્ઞાતિઓ પોતાને પછાત ગણાવવા માંડી છે.

જ્ઞાતિના હિતોને સંતોષવાના હેતુથી ક્યારેક દબાણ તેમજ જ્ઞાતિના પ્રભાવનો અયોગ્ય ઉપયોગ કરવામાં આવે અથવા પોતાના જ્ઞાતિજનની તરફેણમાં પક્ષપાત કરવામાં આવે ત્યારે તેવા વલણ કે વ્યવહારને સામાન્ય રીતે જ્ઞાતિવાદ તરીકે ઓળખવામાં

આવે છે. જ્ઞાતિવાદ લોકશાહી રાજ્યમાં કોઈપણ રીતે આવકારદાયક ગણાવી શકાય નહીં. જ્ઞાતિવાદની સંકીર્ણ માનસિકતા લોકશાહી મૂલ્યોનું પતન નોતરે છે. લોકશાહીમાં સ્વતંત્રતા, સમાનતા અને બંધુત્વના આદર્શો મોખરે હોવા જોઈએ. જ્ઞાતિનાં બંધનો વ્યકિત સ્વાતંત્ર્યને મર્યાદિત કરે છે. એટલું જ નહીં, પરંતુ જ્ઞાતિમાં પ્રવર્તતા ઊંચ-નીચના ભેદ સમાનતાના આદર્શોની ઉપેક્ષા કરે છે તેમજ બંધુત્વની ભાવનાને ઠેસ પહોંચાડે છે. આમ, જ્ઞાતિવાદ લોકશાહી આદર્શોને નુકસાન પહોંચાડે છે.

એ સુવિદિત છે કે જ્ઞાતિએ ભારતીય સમાજને અનેક નાના-મોટા વાડામાં વહેંચી દીધો છે અને તેમાં પણ જ્ઞાતિવાદની ભાવનાને જો પોષણ મળે તો તે રાષ્ટ્રભાવનાને અવશ્યપણે હાનિ પહોંચાડે. જ્ઞાતિવાદને લીધે લોકો વેપાર-ધંધામાં કે નોકરીઓમાં લાયકાતને બદલે પોતાની જ્ઞાતિના ઉમેદવારને પસંદ કરવાનું વલણ ધરાવે છે. તેથી કેટલીકવાર યોગ્ય લાયકાત ધરાવતા કાર્યક્ષમ ઉમેદવાર પોતાના વિકાસની તકથી વંચિત રહે છે. આમ, સમગ્ર વિકાસ પ્રક્રિયા ઉપર અવળી અસરો પડે છે.

રાજકારણમાં જ્ઞાતિ અને જ્ઞાતિવાદ

રોટી-બેટી વ્યવહારના સામાજિક કાર્યોમાં જ્ઞાતિની ભૂમિકા મુખ્ય હોય છે, પરંતુ સાર્વત્રિક મતાધિકાર અને બહુમતીના રાજકારણમાં જ્ઞાતિ-જૂથો મહત્ત્વની ભૂમિકા ભજવે છે તેની પણ નોંધ લેવી ઘટે. લોકશાહી રાજ્યવ્યવસ્થામાં નાના-નાના જ્ઞાતિજૂથો રાજકીય હેતુઓ માટે મોટી જ્ઞાતિઓ સાથે જોડાણ કરે છે, તો સામા પક્ષે રાજકીય પક્ષો જ્ઞાતિઓનો ટેકો મેળવવા તેમાં તિરાડો પાડીને તેમનું રાજકીય વિભાજન કરે છે. આમ, જ્ઞાતિ અને રાજકારણ બન્ને એકબીજાને પ્રભાવિત કરે છે. અમુક રાજકીય પક્ષ એક જ્ઞાતિજૂથનો તો બીજો પક્ષ બીજા જ્ઞાતિજૂથનો ટેકો મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે. આમ શરૂઆતમાં ભલે જ્ઞાતિ તેની બહુસંખ્યકતાને કારણે રાજકારણને પ્રભાવિત કરે, પણ પાછળથી તે ખુદ રાજકારણથી પ્રભાવિત થાય છે અને જ્ઞાતિ તરીકેનું તેનું બળ અને અસરકારકતા ઓછી થાય છે. ગુજરાતમાં પાટીદારો અને ક્ષત્રિયો આવી બહુસંખ્યક જ્ઞાતિઓના દાખલા છે.

ચૂંટણી ટાણે રાજકીય પક્ષો વોટબેંકને નજર સમક્ષ રાખીને બહુસંખ્યક જ્ઞાતિના ઉમેદવારની જે-તે મતવિસ્તારમાં સામાન્ય રીતે પસંદગી કરે છે. તેનાથી આગળ જઈ ચૂંટણી પ્રચારમાં પણ કયારેક જ્ઞાતિવાદ વ્યકત થતો જોવા મળે છે. સામાપક્ષે વ્યકિત પણ પોતાની જ્ઞાતિના ઉમેદવારને મત આપવાનું વલણ ધરાવે છે, જેથી કરીને જ્ઞાતિજન તરીકે પોતાના હિતો સચવાય. રાજકારણની આંટીઘૂંટીમાં વ્યકિત મોટાભાગે પોતાની જ્ઞાતિ તરફી વલણ ધરાવે છે. આ તમામ આંતરક્રિયાઓ જ્ઞાતિવાદને જન્મ આપે છે અને તેનું પોષણ કરે છે. આ રીતે જ્ઞાતિવાદ ભારતના રાજકારણને મોટાપાયે પ્રભાવિત કરે છે. લોકશાહી રાજકારણનો સ્વસ્થ વિકાસ ઈચ્છનારાઓને આ બધી બાબતો અકળાવી મૂકે તેવી છે.

જ્ઞાતિવાદની સમસ્યાને દૂર કરવા માટેનું એક અત્યંત મહત્ત્વનું અને અસરકારક સાધન જો કોઈ હોય તો તે શિક્ષણ છે. શિક્ષણ ઉપરાંત આધુનિકીકરણની પ્રક્રિયા જેમકે; શહેરીકરણ, ઔદ્યોગિકીકરણ વગેરે દ્વારા પણ જ્ઞાતિવાદની સંકુચિત અને સંકીર્ણ માનસિકતામાં પરિવર્તન શક્ય છે. સાથે, લોકશાહી મૂલ્યોની સ્થાપના અને તેનો જીવનપ્રણાલી તરીકેનો સ્વીકાર જ જ્ઞાતિવાદની જડ તથા અપરિપક્વ માનસિકતામાંથી મુક્તિ અપાવી શકે.

કોમવાદ

કોમવાદ અથવા સાંપ્રદાયિકતા એ આપણી લોકશાહી અને રાષ્ટ્રીય એકતા સામેનો એક મોટો પડકાર છે. એટલું જ નહીં, તેના દ્વારા આપણી સંસ્કૃતિના જે કેટલાંક મૂલ્યો છે જેવાં કે; સહિષ્ણુતા, ઉદારતા, ભાઈચારો અને એખલાસ વગેરેનું ધોવાણ થાય છે.

અમુક સંપ્રદાયમાં માનનારાઓના સમૂહને આપણે 'કોમ' કહીએ છીએ. બીજી રીતે જોઈએ તો પરંપરાગત ધર્મ-સંસ્કૃતિ અને સમાન રીતિ-રિવાજો ધરાવનારા લોકો કોમ તરીકે ઓળખાતા હોય છે. એક કોમના સભ્યો મારાપણાની લાગણી અનુભવતા હોય છે અને આવી લાગણી સ્વાભાવિક પણ છે. પોતાની કોમના ઉત્કર્ષ અને વિકાસ માટે કોઈ વ્યકિત પ્રયાસ કરે એ પણ એટલું જ સ્વાભાવિક છે. પણ જ્યારે એક કોમના લોકો બીજી કોમના લોકોને પોતાનાથી ઉતરતા ગણે, તેમના પ્રત્યે ઘૃણા, તિરસ્કાર તેમજ વેરભાવની દૃષ્ટિ રાખે કે વ્યવહાર કરે ત્યારે કોમવાદ આકાર પામે છે. બીજી રીતે વિચારીએ તો જ્યારે લોકો પર ધર્મનું ઝનૂન છવાઈ જાય છે ત્યારે ધર્માંધતા વિકૃત સ્વરૂપ ધારણ કરે છે અને તે કોમવાદ તરીકે ઓળખાય છે.

રાજ્યના વિસ્તારમાં રહેતા જુદી-જુદી કોમના લોકો વચ્ચે પ્રવર્તતી એકતાને તોડવાનું કાર્ય કોમવાદ કરે છે. કોમવાદ કયારેક હિંસક સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. આપણે ત્યાં હિંદુ-મુસ્લિમ વચ્ચેના જે રમખાણો થાય છે તે કોમવાદના ભયાનક સ્વરૂપના દૃષ્ટાંતો પૂરાં પાડે છે. કોમવાદી તકરારો-રમખાણોના કારણે જુદી-જુદી કોમોના લોકો વચ્ચે અંતર પડી જાય છે અને આ અંતર સતત વધતું રહે છે. પરિણામે તેમની વચ્ચે શંકા તેમજ અવિશ્વાસ વધતાં જાય છે જેમાંથી છેવટે હિંસક તોફાનો ફાટી નીકળે છે.

રાજકીય હેતુથી એટલે કે રાજ્યસત્તા મેળવવા, ટકાવવા અને ફેલાવો કરવાના ઉદેશ્યથી જ્યારે કોમવાદી લાગણીને ઉશ્કેરવામાં આવે ત્યારે કોમવાદ રાજકીય સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો જ્યારે ધર્મનો રાજકીય હેતુ માટે ઉપયોગ

કરવામાં આવે ત્યારે કોમવાદ રાજકીય સ્વરૂપ ધારણ કરે છે અને તે ભયજનક બને છે. આવો કોમવાદ લોકશાહી અને રાષ્ટ્રીય એકતા એમ બન્ને માટે ખતરારૂપ છે. કારણ કે તે અસહિષ્ણુતા ઊભી કરે છે અને સમાજને કોમ-કોમ વચ્ચે વહેંચી દે છે.

ભારતના ભાગલા કરવામાં કોમવાદની ભાવનાએ ભજવેલી ભૂમિકાનું ઇતિહાસ સાક્ષી છે. સ્વાતંત્ર્યની ચળવળ દરમિયાન મુસ્લિમલીગની સ્થાપનાથી હિંદુ અને મુસ્લિમ પ્રજા વચ્ચેના મતભેદ ઉગ્ર બન્યા અને છેવટે ભાગલા દ્વારા પાકિસ્તાનની રચના થઈ જે સર્વવિદિત છે.

આપણા બંધારણમાં ધાર્મિક સ્વાતંત્ર્યને મૂળભૂત હકનો દરજ્જો આપીને બંધારણ ઘડવૈયાઓએ તેમની દીર્ઘદૃષ્ટિનો પરિચય આપ્યો છે. બંધારણના આમુખમાં જ ધર્મનિરપેક્ષતા અને બિનસાંપ્રદાયિકતાના ખ્યાલને સમાવીને તમામ ધર્મ પ્રત્યે સમાન વલણ-વર્તાવ દાખવવાનો સુંદર અભિગમ રજૂ કર્યો છે. આમ, ધર્મનિરપેક્ષતા એ આપણી રાજ્યપ્રથાનો પાયાનો સિદ્ધાંત છે.

નકસલવાદ

નકસલવાદ શબ્દ પશ્ચિમ બંગાળના એક નાનકડા ગામ નકસલબારી પરથી અસ્તિત્વમાં આવ્યો છે. જ્યાં ભારતીય સામ્યવાદી પક્ષના નેતાઓ ચારુ મજુમદાર અને કનુ સાન્યાલે 1967 માં સરકારની વિરુદ્ધ સશસ્ત્ર આંદોલન છેડ્યું હતું. તેઓનું માનવું હતું કે, ભારતીય કામદારો અને કિસાનોની દુર્દશા માટે સરકારી નીતિઓ કારણભૂત છે. આ અન્યાયી નીતિઓને લીધે ઉચ્ચ વર્ગોનું શાસન અને વર્ચસ્વ સ્થપાયું છે. આ શોષણયુક્ત અને દમનકારી શાસનને સશસ્ત્ર ક્રાંતિ દ્વારા જ ખતમ કરી શકાય.

1967 માં નકસલવાદીઓએ સામ્યવાદી ક્રાંતિકારીઓની એક અખિલ ભારતીય સમન્વય સમિતિની રચના કરી અને સરકાર સામે સશસ્ત્ર બળવો કર્યો. હિંસાવાદી ડાબેરી પંથીઓનું આ સંગઠન નકસલવાદીઓ તરીકે ઓળખાયું. ભારતના પૂર્વીય રાજ્યો પશ્ચિમ બંગાળ, બિહાર અને ઓરિસ્સામાં તેઓને માઓવાદીના નામે ઓળખવામાં આવે છે. ભારત સરકારે તેમની ગેરકાનૂની પ્રવૃત્તિઓને કારણે તેમને આતંકવાદી જાહેર કર્યા છે. વિશેષ કરીને, પૂર્વીય રાજ્યોના નકસલવાદીઓ ચીનના નેતા માઓ-ત્સે-તુંગની વિચારસરણીથી પ્રભાવિત છે અને તેના પ્રશંસક પણ છે તેથી તેઓ માઓવાદી તરીકે પણ ઓળખાય છે. ભૂમિહીનોને પોતાની જમીન પાછી અપાવવાના તથા જમીનદારોના અત્યાચારોથી ગરીબ તથા બેરોજગાર વર્ગને બચાવવાના હેતુથી નકસલવાદીઓએ હિંસાનું આચરણ શરૂ કર્યું. નકસલવાદીઓ સરકારની નીતિઓ અને સત્તાને સમસ્યાના મૂળ ગણતા હોવાથી આઇ.એ.એસ. અધિકારીઓ, અન્ય ઉચ્ચ અધિકારીઓ, પોલીસ અધિકારીઓ-કર્મચારીઓ, લશ્કરના સૈનિકો વગેરેને લક્ષ્યાંક બનાવીને તેમની હત્યા કરી રહ્યા છે.

શરૂઆતમાં નકસલવાદનું કેન્દ્રબિંદુ પશ્ચિમ બંગાળ રાજ્ય હતું; પરંતુ ત્યારબાદ આ સંગઠનનો પગપેસારો છત્તીસગઢ, ઓરિસ્સા તેમજ આંધ્રપ્રદેશ સહિત દેશના કેટલાક ગ્રામીણ વિસ્તારો તથા પૂર્વ ભારતના અલ્પવિકસિત વિસ્તારોમાં થયો છે. આજે તો દેશનાં ઘણાંબધાં એકમ રાજ્યો નકસલવાદથી પ્રભાવિત છે.

આમ, નકસલવાદ દ્વારા આચરવામાં આવતી હિંસા ખાસ કરીને સરકારી અધિકારીઓ-કર્મચારીઓની હત્યા દેશની નબળી સલામતી વ્યવસ્થાની ચાડી ખાય છે. સાથે, નકસલવાદીઓનું સમર્થન અને તેનો વિરોધ કરનાર એમ બે વર્ગ ઊભા થયા છે. આમ આ બધી બાબતો રાષ્ટ્રીય એકતા સમક્ષ મોટા પડકારો છે. જોકે, ભારત સરકાર નકસલવાદીઓ સામે કડક હાથે કામ લઈ રહી છે અને તેમની વાજબી માંગણીઓને સંતોષવાના પ્રયત્ન પણ કરે છે.

આતંકવાદ

આતંકવાદ-ત્રાસવાદ માટે અંગ્રેજી ભાષામાં વપરાતો શબ્દ Terrorism લેટિન શબ્દ Terror (ટેરર) શબ્દ પરથી ઉતરી આવ્યો છે. આ શબ્દનો અર્થ થાય છે- 'એવું કાર્ય જે અન્યને કંપાવે અથવા તો ડરાવે.' સામાન્ય રીતે, આતંકવાદ-ત્રાસવાદનો એવો અર્થ કરવામાં આવે છે કે ભય ફેલાવીને અને ત્રાસ આપીને હેતુ સિદ્ધ કરવાની રીત. આમ, તેમાં આતંક કેન્દ્રસ્થાને હોય છે.

જ્યારે કોઈ વ્યકિત કે વ્યકિતઓનો સમૂહ અથવા તો સંગઠન પોતાના ઉદ્દેશને પાર પાડવા માટે ભય અને ત્રાસ ફેલાવવાના સાધનનો ઉપયોગ કરે છે ત્યારે તે વ્યકિત આતંકવાદી તરીકે અને આ પ્રકારની વ્યકિતઓનો સમૂહ આતંકવાદીઓના જૂથ તરીકે તેમજ આ પ્રકારનું સંગઠન આતંકવાદી સંગઠન તરીકે ઓળખાય છે. સીધા સંઘર્ષથી જ્યારે ધ્યેય પ્રાપ્તિ શકય હોતી નથી ત્યારે આતંકવાદીઓ હિંસક હુમલાઓ કરીને જાનમાલ, સંપત્તિ, વાહન-વ્યવહાર, અગત્યનાં જાહેર સ્થળો-મિલ્કતો, સલામતી રક્ષકો, શસ્ત્ર ભંડારો વગેરેનો વિનાશ કરીને ત્રાસ ફેલાવી દે છે. અલબત્ત, તેમાં ધ્યેયની સફળતાની સંભાવના ખૂબ જ ઓછી હોય છે. પરંતુ, સમગ્ર રીતે ભારે નુક્સાન અને વિનાશ સર્જાય છે. આતંકવાદીઓની આકસ્મિક હુમલા કે આક્રમણો કરવાની વ્યૂહરચનાને કારણે આતંક ફેલાવવામાં તેઓ સફળ થતા હોય છે. પોતાનો હેતુ પાર પાડવા નિર્દોષોની હત્યા કરતાં પણ અચકાતા નથી. કેમકે તેમનું ધ્યેય આતંક ફેલાવવાનું જ હોય છે.

આતંકવાદ મુખ્ય બે સ્તરે જોવા મળે છે. (1) સ્થાનિક સ્તરે : એટલે કે રાજ્યની અંદર અને (2) આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે એટલે કે એવો આતંકવાદ જે આંતરરાષ્ટ્રીય સ્વરૂપ ધરાવતો હોય જેની શાખાઓ વિવિધ રાજ્યોમાં ફેલાયેલી હોય. કેટલાંક રાજ્યો આતંકવાદીઓને આશ્રય આપે છે, તેમને તમામ પ્રકારની મદદ કરે છે, તેમને તાલીમ આપે છે તેમજ તેમનું સમર્થન પણ કરે છે.

આપણે ત્યાં ભારતમાં પણ છેલ્લા કેટલાંક વર્ષોથી આતંકવાદીઓએ કાળો કેર વર્તાવ્યો છે. આઝાદી બાદ લગભગ આજદિન સુધી ભારતના કોઈને કોઈ પ્રદેશ કે વિસ્તારમાં આતંકવાદ દશ્યમાન છે. ક્યારેક નક્સલવાદના સ્વરૂપમાં તો ક્યારેક અલગતાવાદી ચળવળના સ્વરૂપમાં પ્રવર્તે છે. જમ્મુ-કાશમીરમાં જમ્મુ-કાશ્મીર લિબરેશન ફ્રન્ટ (JKLF) , હિઝબુલ મુઝાહિદીન, હરકત ઉલ-અન્સાર, લશ્કર-એ-તૈયબા, જૈશ-એ-મહમ્મદ જેવાં આતંકવાદી સંગઠનો આતંકવાદી પ્રવૃત્તિઓ ચલાવી રહ્યાં છે. તેમને પડોશી દેશ ટેકો પૂરો પાડે છે જે ઉલ્લેખનીય છે. આ પૈકીના કેટલાંક સંગઠનો તો વૈશ્વિકસ્તરે સક્રિય બન્યાં છે. પૂર્વ ભારતમાં નાગાલેન્ડ, મિઝોરમ અને મણિપુરમાં નાગા નેશનલ કાઉન્સીલ તથા પિપલ્સ લિબરેશન આર્મીની આતંકવાદી પ્રવૃત્તિઓ જાણીતી છે. તેઓને અમુક દેશો દ્વારા શસ્ત્રોની મદદ મળે છે. એંશીના દાયકામાં પંજાબમાં ભિંદરાનવાલે દ્વારા ઓલ ઈન્ડિયા શીખ સ્ટુડન્ટ્સ ફેડરેશન તથા બબ્બર ખાલસા જેવા આતંકવાદી સંગઠનો દ્વારા અલગ ખાલિસ્તાનની માંગણીના ભાગરૂપે આતંકવાદી પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા ભારે જાનમાલનું નુક્સાન કરવામાં આવ્યું હતું. હરિયાણા અને દિલ્હી સહિત સમગ્ર ઉત્તર ભારતમાં તેણે ભયાનક સ્વરૂપ ધારણ કર્યુ હતું. આપણા ભૂતપૂર્વ વડાપ્રધાન શ્રીમતી ઈન્દિરા ગાંધીની હત્યા તેમના દ્વારા જ કરવામાં આવી હતી જે એટલું જ દુઃખદ છે. સમય જતાં આ સંગઠનોનો પણ અંત આવ્યો છે. આ જ રીતે, આસામમાં ઉલ્ફા તથા બોડો અલગતાવાદી જૂથો દ્વારા અવારનવાર આચરવામાં આવતો આતંક આપણા ધ્યાન બહાર નથી. શ્રીલંકામાં અલગ તમિલ રાજ્ય માટે તમિલ ટાઈગર્સ (લિબરેશન ટાઈગર્સ ઓફ તમિલ ઈલમ-LTTE) દ્વારા ચાલેલો લોહિયાળ સંઘર્ષ આતંકવાદ - ત્રાસવાદનું વરવું દૃષ્ટાંત પૂરું પાડે છે. પુનઃ નોંધનીય છે કે, આપણા ભૂતપૂર્વ વડાપ્રધાન શ્રી રાજીવ ગાંધીની હત્યા તમિલ ટાઈગર્સની આત્મઘાતી મહિલા દ્વારા થઈ હતી. હાલ આ સંગઠન અસ્તિત્વ ધરાવતું નથી. ટૂંક સમય પહેલાં જ તેનું અસ્તિત્વ ભૂંસાઈ ગયું છે. આમ, આપણા બે-બે વડાપ્રધાનો આતંકવાદ-ત્રાસવાદનો ભોગ બન્યાં છે.

ભારતમાં વારંવાર થતા શ્રેણીબદ્ધ બૉંબ ધડાકા, 13 ડિસેમ્બર 2001ના રોજ ભારતની સંસદ પર આતંકી હુમલો, ગુજરાતમાં ગાંધીનગર ખાતે અક્ષરધામ મંદિર પર થયેલો હુમલો, ત્યારબાદ 26 નવેમ્બર 2008માં મુંબઈની તાજ હોટેલ પરના હુમલાઓ આતંકવાદીઓના જઘન્ય કૃત્યના પુરાવાઓ છે. 11 સપ્ટેમ્બર 2001ના રોજ અમેરિકાના વર્લ્ડ ટ્રેડ સેન્ટર પર થયેલા આતંકવાદી હુમલાએ અને તેને કારણે થયેલી ભારે ખુવારીએ સમગ્ર વિશ્વમાં હાહાકાર મચાવી દીધો હતો. જોકે, તેના વળતાં પગલાં રૂપે અમેરિકાએ હુમલા માટે જવાબદાર એવા અલ-કાયદા નામના આતંકવાદી સંગઠન સામે યુદ્ધની કાર્યવાહી કરી. જેમાં તે સંગઠનના નેતા ઓસામા-બિન-લાદેનને ફૂંકી મારવામાં આવ્યો.

હાલ, આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે પણ આતંકવાદી પ્રવૃત્તિઓ વેગ પકડી રહી છે. આજે મોટાભાગના દેશો માટે તે ચિંતાનો વિષય છે. આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે આતંકવાદીઓ દ્વારા સ્થપાયેલાં સંગઠનો એકબીજાના સંપર્કમાં રહે છે. સાધનો, માહિતીઓ, નાણાં, શસ્ત્રો વગેરેની આપ-લે કરે છે. એમાં પણ અદ્યતન ઈન્ફર્મેશન ટેકનોલોજી તથા સંદેશાવ્યવહારના ક્ષેત્રે આવેલી અભૂતપૂર્વ ક્રાંતિ દ્વારા ઈન્ટરનેટ તથા મોબાઈલ ફોન સેવાએ તેમને મોકળું મેદાન પૂરું પાડ્યું છે. પરિણામસ્વરૂપ એવી પરિસ્થિતિનું નિર્માણ થઈ ચૂક્યું છે કે આતંકવાદીઓ માટે રાજ્યની સરહદો કોઈ મહત્ત્વ ધરાવતી નથી. સાંપ્રત સમયમાં ઈસ્લામિક સ્ટેટ્સ ઓફ ઈરાક એન્ડ સિરિયા (ISIS) વિશ્વમાં આતંક ફેલાવી રહ્યા છે. તેના વડા અલ-બદર-બગદાદી આતંકવાદી માર્ગે વિશ્વમાં ઈસ્લામનો ફેલાવો કરવા કટ્ટર બન્યા છે.

આંતરરાષ્ટ્રીય આતંકવાદ સામેની લડતમાં સંયુક્ત રાષ્ટ્ર (યુનાઈટેડ નેશન્સ -UN) ની ભૂમિકા વિધેયાત્મક રહી છે અને તે આ દિશામાં પોતાનું નેતૃત્વ પૂરું પાડી રહ્યું છે. આતંકવાદનો અંત કેવી રીતે લાવવો તે અંગે સતત વિચારણા ચાલુ જ છે. એટલું ચોક્કસ છે કે જે કારણો આતંકવાદને જન્મ આપતાં હોય તે કારણોને જ દૂર કરવામાં આવે તો આતંકવાદ આપોઆપ જ નાબૂદ થાય. આ ઉપરાંત સમાજમાં રાજકીય, સામાજિક, આર્થિક અસમાનતાઓનું પ્રમાણ ઘટે, જમીન સુધારણાના કાયદાઓનો વ્યવસ્થિત અને પૂરતો અમલ થાય, પોલીસતંત્રનું આધુનિકીકરણ કરવામાં આવે તેમજ કાયદો અને વ્યવસ્થાને જડબેસલાક ગોઠવવામાં આવે તો દેશની અંદર ઊભા થતા આતંકવાદને ડામવામાં કેટલીક સફળતા મળી શકે. ભારત માટે સરહદપારનો આતંકવાદ એક જટિલ સમસ્યા બની ગયો છે. આ રીતે, આપણે આંતરિક અને બાહ્ય એમ બંને સ્તરે આતંકવાદનો સામનો કરી રહ્યા છીએ.

આમ, લોકશાહી પ્રક્રિયાઓ મજબૂત કરીને અને લોકોની સક્રિય સામેલગીરી દ્વારા આપણે આ પડકારોનો સામનો કરી શકીશું. આપણે સૌ એક રાષ્ટ્રના નાગરિકો છીએ એવી પ્રબળ રાષ્ટ્રભાવના આ પડકારોનો સામનો કરવાની પ્રેરણા પૂરી પાડી શકે છે.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના સવિસ્તાર જવાબ આપો.

(1) ભારતમાં સામાજિક અસમાનતા કેવી રીતે જોવા મળે છે ? તેને દૂર કરવા માટેના બંધારણીય ઉપાયોની ચર્ચા કરો.

(2) ભારતમાં સાક્ષરતા વૃદ્ધિ માટે કરવામાં આવતા પ્રયત્નોની ચર્ચા કરો.

(3) ભાષાવાદ તથા પ્રદેશવાદ એ ભારતની રાષ્ટ્રીય એકતા સામે મોટો પડકાર છે - ચર્ચા કરો.

(4) આતંકવાદ અંગે વિસ્તૃત નોંધ લખો.

2. ટૂંકનોંધ લખો.

(1) નિરક્ષરતા (2) ગરીબી

(3) જ્ઞાતિવાદ (4) કોમવાદ

3. નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકમાં જવાબ આપો.

(1) રાજકીય હિંસાનો અર્થ સમજાવો.

(2) પ્રાદેશિક અસમતુલા એટલે શું? સમજાવો.

(3) પ્રદેશવાદ તથા અલગતાવાદ વચ્ચેનો તફાવત જણાવો.

(4) રાજકારણ અને જ્ઞાતિ એકબીજાને કઈ રીતે પ્રભાવિત કરે છે?

4. નીચેના પ્રશ્નોના એક-બે વાક્યોમાં જવાબ આપો.

(1) ભારતીય લોકશાહી સમક્ષના પડકારો જણાવો.

(2) નક્સલવાદનો ઉદ્ભવ ક્યાંથી થયો ?

(3) શિક્ષણ મેળવવાનો અધિકાર (RTE)નો અમલ ક્યારથી થયો ?

(4) ભારતમાં થયેલા બે મુખ્ય આતંકવાદી હુમલાઓ જણાવો.

(5) નક્સલવાદીઓને અન્ય બીજા કયા નામે ઓળખવામાં આવે છે?

5. સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી બાજુના ખાનામાં દર્શાવો.

(1) અનુસૂચિત જાતિ એ કેવા પ્રકારની કેટેગરી છે? ☐

(અ) સામાન્ય (બ) બંધારણીય (ક) સરળ (ડ) એકપણ નહીં.

(2) ડી.એમ.કે. કયા રાજ્યનો પ્રાદેશિક પક્ષ છે? ☐

(અ) ગુજરાત (બ) મહારાષ્ટ્ર (ક) તમિલનાડુ (ડ) પંજાબ

(3) બંધારણની કઈ કલમ હેઠળ જમ્મુ-કશ્મીર રાજ્યને ખાસ દરજ્જો આપવામાં આવ્યો છે? ☐

(અ) 270 (બ) 370 (ક) 470 (ડ) 570

(4) 'ઑપરેશન બ્લેક બોર્ડ'ની ઝુંબેશ કોની સાથે સંકળાયેલી છે? ☐

(અ) પ્રાથમિક શિક્ષણ (બ) માધ્યમિક શિક્ષણ (ક) ઉચ્ચ શિક્ષણ (ડ) પ્રૌઢ શિક્ષણ

(5) નક્સલવાદનો ઉદ્ભવ કયા રાજ્યમાંથી થયો હતો? ☐

(અ) બિહાર (બ) રાજસ્થાન (ક) પશ્ચિમ બંગાળ (ડ) કેરલ

પ્રવૃત્તિ

સમૂહ ચર્ચા ગોઠવો :

- લોકશાહીને સફળ બનાવવાના ઉપાયો.
- આતંકવાદને દૂર કરવાના ઉપાયો.

●